

Імперіалізм у Марксовій концепції глобалізації

У попередній статті¹ зазначалося, що Маркс заклав підвалини концепції імперіалізму, нерівномірного розвитку та поділу світової капіталістичної системи на імперіалістичні і залежні країни. Підтвердження цього знаходимо у “Капіталі” та рукописах, що йому передували, особливо в тих випадках, коли Маркс відходить від абстрактного розгляду капіталістичного виробництва на рівні категорії “капітал узагалі” й починає на більш конкретному рівні аналізувати відносини між капіталами різного рівня розвитку, що є підґрунтям відносин між промислово розвиненими і відсталими країнами всередині світового ринку. З одного боку, концепцію імперіалізму не можна розвивати безпосередньо на підставі категорій “Капіталу”, позаяк у своїй головній праці Маркс здійснював аналіз одного лише базового для капіталізму відношення “капітал узагалі” на граничному рівні абстракції як відношення між капіталом і найманою працею, за якого весь торговий світ постає як одна нація. Тут відбувається абстрагування від міжнародної експлуатації та пригноблення. Однак категорії “Капіталу”, особливо розвинений у третьому томі концепт розподілу додаткової вартості, є необхідним фундаментом концепції імперіалізму і між ними треба вибудувати опосередковувальні ланки. Про те, якими можуть бути ці ланки, існують деякі вказівки самого Маркса як у “Капіталі” та попередніх економічних рукописах, так і в інших його працях. Тут потрібен перехід на більш конкретні рівні абстракції, що йдуть один за одним і впливають один з одного.

¹ Див.: Малюк, А. (2019). Маркс про роль капіталізму в формуванні всесвітньо-історичних відносин. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 73–91.

Так, Маркс говорить про те, що на рівні світового ринку діє закон вартості в його “інтернаціональному застосуванні” [Маркс, 1960: с. 571]. Але щоб зрозуміти дію закону вартості в його “інтернаціональному застосуванні”, потрібен перехід на більш конкретні рівні дослідження, оскільки сам аналіз капіталістичних відносин на світовому ринку, тобто в рамках світової капіталістичної економіки, неможливий на рівні абстрактної категорії капіталу взагалі, де капітал розглядається як єдиний. Світовий ринок являє собою систему взаємодії безлічі різноманітних капіталів. Отже, потрібен розгляд зіткнення багатьох капіталів, тобто відношення капіталу до самого себе як до іншого капіталу. На цьому більш конкретному рівні суперечності капіталу розгортаються як діалектика одного і множини. Втіленням їх є конкуренція як відношення тяжіння/відштовхування капіталу, в якому капітал стикається із собою як з іншим капіталом. У принципі розгляд конкуренції самої по собі мав становити предмет відповідного спеціального вчення як одного з елементів відомого “плану шести книг” [Маркс, 1968: с. 45], в якому окреслювалася загальна цілісна структура капіталістичної економіки та визначалися послідовні шаблі її дослідження, але проблема конкуренції капіталів починає розроблятися вже у третьому томі “Капіталу” під кутом зору впливу конкуренції на розподіл і перерозподіл додаткової вартості.

Розглядувана таким чином конкуренція являє собою конкретну реальність взаємодії багатьох капіталів, під час якої відбувається обіг вартості й реалізація капіталу. Вона являє собою суперечливу єдність і зв'язок між капіталами, формує внутрішню суперечливу цілісність, в якій реалізація і самозбільшення одних капіталів здійснюється за рахунок інших. Усе це відбувається на підставі дії закону вартості, що створює підґрунтя передавання вартості від одного капіталу до іншого. Тут на аналіз відносин між капіталом і найманою працею накладається аналіз відносин між капіталом і капіталом.

У третьому томі “Капіталу” Маркс показує, як сукупний суспільний капітал розпадається на безліч капіталів у різних галузях виробництва з різною органічною будовою капіталу і різними нормами прибутку. Суто текстуально у Маркса можна виявити виокремлення галузевої конкуренції між окремими капіталами та конкуренцію між капіталами різних галузей. Якщо ж взяти до уваги, що сукупний капітал являє собою фактично сукупний світовий капітал, то перехід на рівень відносин на світовому ринку потребує вичленовування такої форми конкуренції, як конкуренція між різними за структурою сукупними капіталами різних країн.

Уведення в теоретичну конструкцію явища конкуренції на світовому ринку модифікує розуміння дії закону вартості. На рівні світового ринку конкуренція виступає як відношення безлічі “сукупних країнових капіталів” із різною органічною будовою. У цій єдності та боротьбі між ними здійснюється розподіл і перерозподіл світової додаткової вартості. Виходячи з цього, методологічне підґрунтя розуміння механізму функціонування світової капіталістичної економіки слід шукати в розробленій Марксом концепції розподілу додаткової вартості, ключовими категоріями якої є поняття органічної будови капіталу, середнього прибутку, відмінності вар-

тості, цін виробництва і ринкових цін, а також аналіз проблеми перетворення вартості на ціну виробництва (так звана проблема трансформації). Зазначимо, що, розглядаючи дію закону вартості на всесвітньому рівні, Маркс наближається до висування ідеї нееквівалентного обміну між групами країн та експлуатації периферійних країн, що спеціалізуються на сільськогосподарському виробництві, з боку індустріально розвинених країн у результаті передавання додаткової вартості від менш розвинених сукупних суспільних капіталів більш розвиненим. Він безпосередньо підходить до розроблення концепції імперіалізму і формулювання ідеї поділу капіталістичної системи на імперіалістичний центр та експлуатовану периферію.

Абстрактний підхід до ідеї імперіалізму, абстрактне розуміння імперіалізму мають привести до висновку про неможливість існування такого за життя Маркса і відповідно неможливість побудови концепції імперіалізму в цей час. Адже неможливо побудувати достовірну теоретичну конструкцію того, чого немає. Добре відомо, що імперіалізм розглядався більшістю марксистів як особлива стадія капіталізму, головною характеристикою якої є утворення і панування монополій, тобто концентрація капіталу в гігантських фінансово-промислових конгломератах, що набували різноманітних організаційно-економічних форм і виникали внаслідок злиття банківського і промислового капіталів у фінансовий капітал, сполучений із силою капіталістичної держави. Не менш добре відомо, що капіталізм, який існував за часів Маркса та Енгельса, характеризується як “капіталізм епохи вільної конкуренції”, коли вказаних вище монополістичних структур не існувало.

Такий погляд на співвідношення капіталізму з імперіалізмом видається доволі статичним. Утім Маркс, розуміючи суперечливість будь-якої категорії, розглядав їх у русі аж до переходу у свою протилежність. На його думку, вільна конкуренція є адекватною формою продуктивного процесу капіталу, в якій у найбільш чистому вигляді виступають форми його руху. Але разом з тим Маркс, дотримуючись діалектичного методу дослідження капіталізму, розумів, що коли капітал починає відчувати себе межею для розвитку, а це відбувається за будь-якої великої кризи капіталізму, він починає шукати “притулку в таких формах, котрі, хоча вони видаються завершенням панування капіталу, водночас, у результаті приборкання вільної конкуренції, є провідниками його розкладання і розкладання ґрунтованого на ньому способу виробництва” [Маркс, 1969: с. 155]. Розглядаючи загальний закон капіталістичного нагромадження, Маркс називає централізацію і концентрацію капіталу провідними органічними тенденціями розвитку капіталізму. Відзначена ним тенденція до зосередження капіталів у величезних масах в одних руках, позаяк кредит створює колосальний механізм централізації капіталів, тотожна процесу утворення монополій.

Проте монополії в тих організаційно-економічних формах, у яких їх досліджували теоретики імперіалізму наприкінці XIX — на початку XX століття, є лише одним різновидом монопольної влади, що виступає основою імперіалізму як системи панування над світовою економічною системою капіталізму. Сама ж монопольна влада являє собою складний конкретний феномен, розмаїття форм якого супроводжувало розвиток капіталізму

впродовж усієї його історії. Наприклад, до виникнення стадії монополістичного капіталізму формою економічного відтворення та управління світовою економікою виступали монопольні торгові компанії, котрим уряди західноєвропейських великих держав делегували право управління цілими регіонами світу, як, приміром, відомі Ост- і Вест-Індські компанії. Завдяки цьому забезпечувався нееквівалентний обмін між різними частинами світової капіталістичної економіки як необхідна основа капіталістичного нагромадження. Монопольний контроль над ринком, виробнича монополія, монопольний контроль над торговими шляхами і торгівлею, над фінансами, над територіями з їх природними, матеріальними й людськими ресурсами, над джерелами сировини, захист прав інтелектуальної власності, що дає юридичний захист виробничої монополії — усі ці різноманітні форми монополії завжди були джерелом системної нерівності між країнами і суспільствами у світовій капіталістичній системі та нееквівалентного обміну між ними, з якого виникає монопольна “імперіалістична рента” (С.Амін) як форма перерозподілу додаткової вартості між сукупними суспільними капіталами. І оскільки ця монопольна влада в тій чи тій конкретно-історичній формі властива капіталізму як такому, неодмінним атрибутом останнього є імперіалізм як всесвітня система панування центрів капіталістичного нагромадження над світовою економікою.

Звісно, рівень зрілості й виразності імперіалізму відповідає рівню зрілості самого капіталізму, і мірою його розвитку виявлялися й виходили на перший план ті чи інші його аспекти й загалом наростав його імперіалістичний характер. Тут доречно нагадати, що, як наголошувала Р.Люксембург, капіталізм не може реалізовувати додаткову вартість і здійснювати нагромадження капіталу, не поширюючись на некапіталістичну частину світу, котру він перетворює на свою периферію. А це означає, що такі властиві імперіалізму явища, як територіальний поділ світу, колоніалізм, експлуатація світу купкою великих капіталістичних держав, експорт капіталу, були характерні для капіталістичного способу виробництва вже на найраніших етапах його історії. Тому Маркс не тільки мав можливість спостерігати і досліджувати імперіалістичні тенденції в сучасному йому капіталізмі, а й насправді підходив до розроблення концепції імперіалізму.

Раннє, вельми загальне формулювання цієї ідеї з’являється у “Маніфесті комуністичної партії”, де Маркс і Енгельс говорили, що “буржуазія... варварські й напівварварські країни поставила в залежність від країн цивілізованих, селянські народи — від буржуазних народів, Схід — від Заходу” [Маркс, 1955а: с. 428]. У “Капіталі” ця ідея набуває конкретнішого й точнішого формулювання. Тут Маркс говорить про формування утвореного великою капіталістичною промисловістю нового міжнародного поділу праці:

“... Дешевина машинного продукту і переворот у засобах транспорту та зв’язку слугують знаряддям для завоювання іноземних ринків. Руйнуючи там ремісниче виробництво, машинне виробництво примусово перетворює ці ринки на місця виробництва відповідного сирого матеріалу. Так, наприклад, Ост-Індія була змушена виробляти для Великої Британії бавовну, вовну, пеньку, джут, індиго тощо. Постійне перетворення робітників у краї-

нах великої промисловості на “надлишкових” породжує посилену еміграцію й веде до колонізації чужих країн, що перетворюються на плантації сирового матеріалу для метрополії, як Австралія, приміром, перетворилася на місце виробництва вовни. Створюється новий, відповідний розташуванню головних центрів машинного виробництва міжнародний поділ праці, що перетворює одну частину земної кулі на сферу переважно землеробського виробництва для іншої частини земної кулі як сфери переважно промислового виробництва. Ця революція перебуває в тісному зв’язку з переворотами у землеробстві, що їх тут поки не доводиться досліджувати докладніше” [Маркс, 1960: с. 461–462]. Американський економіст Г. Ч. Кері небезпідставно, як вважав Маркс, звинувачував Англію в тому, що вона “прагне перетворити всі інші країни на суто землеробські, а сама хоче стати їхнім фабрикантом”. Кері стверджував, що в такий спосіб було розорено Туреччину, адже там Англія не дозволяла “власникам землі і землеробам... зміцнити своє становище шляхом природного союзу плуга із ткацьким верстатом, борони — із молотом” (“The Slave Trade”, р. 125). При цьому Кері дорікав авторові цієї цитати, британському дипломатові і політичному діячеві Д. Уркварту, що той сам був одним із головних винуватців розорення Туреччини, де Уркварт, в інтересах Англії, пропагував свободу торгівлі [Маркс, 1960: с. 759]. Примітно, що тут Маркс вже в тексті першого тому “Капіталу” прямо вказує на те, що вибудовувана система нового імперіалістичного поділу праці й нееквівалентного обміну могла бути здійснена тільки завдяки монопольній концентрації великої механічної промисловості в одному регіоні земної кулі та встановленню монополії центрів капіталістичного нагромадження на промисловий розвиток. Натомість інша частина планети поза зоною промислово розвиненого ядра зазнавала примусової деіндустріалізації й загрожувала у стан слаборозвиненості. Пізніші дослідження, проведені послідовниками Маркса, показали, що систематичне вилучення додаткового продукту, виробленого в цій, периферійній, частині світової економіки, здійснюване шляхом нееквівалентного обміну, закріплює цей стан слаборозвиненості й перетворює розвиток периферії на “розвиток слаборозвиненості” (А. Г. Франк).

Це формулювання примітне не тільки своєю ідеєю центрально-периферійного поділу праці, навколо якого структурується світова капіталістична система. Цікаво й те, що Маркс характеризує це висловлення як лишень побіжне зауваження, що із суто фактичного боку стосується “тих відносин, до яких наш теоретичний виклад ще не привів нас” [Маркс, 1960: с. 461]. А привести до нього мала подальша реалізація зазначеного “плану шести книг”, що потребує вибудовування тих ланок, що опосередковують абстрактну теорію стосовно реальності світового капіталізму, що саме по собі потребувало переходу до дедалі конкретніших і змістовно багатших визначень предмета, кінцевим пунктом якого є вчення про світовий ринок і кризи, тобто теорія глобальної капіталістичної системи. Схожа ситуація, коли Маркс в інтересах збереження логіки дослідження предмета в чистому вигляді абстрагується від аналізу пов’язаних з ним явищ і відносить це до розроблення відповідного спеціального вчення про світовий ринок і кризи, повторюється в “Капіталі” неодноразово. Наприклад, вивчаючи вплив коливання

цін на норму прибутку, процесів зв'язування і вивільнення капіталу на динаміку його вартості, він зазначає: “Явища, котрі ми розглядаємо в цьому розділі, передбачають для свого повного розвитку існування кредиту і конкуренції на світовому ринку, що взагалі є базисом і життєвою атмосферою капіталістичного способу виробництва. Проте ці більш конкретні форми капіталістичного виробництва можуть бути досліджені ... лише після того, як буде з'ясовано загальну природу капіталу; до того ж таке дослідження не входить у план нашої роботи й стосується теми, що могла би стати її продовженням” [Маркс, 1961: с. 122–123].

Як уже зазначалося, Маркс пов'язує функціонування системи нового міжнародного поділу праці із дією закону вартості в його “інтернаціональному застосуванні” [Маркс, 1960: с. 571]. Тут відбувається модифікація закону вартості порівняно з його розгортанням на рівні категорії “капітал взагалі” і функціонуванням капіталу на національному рівні. Маркс показує, яким чином дія закону вартості на рівні світового ринку породжує міжнародну експлуатацію відсталих країн багатими і розвиненими капіталістичними країнами через нееквівалентний обмін різними кількостями праці. Власне, нееквівалентний обмін, за якого одна група країн систематично привласнює додаткову працю іншої, і є джерелом відсталості останньої.

У середині однієї країни відмінності інтенсивності та продуктивності праці вирівнюються за національним середнім рівнем. Як зазначає Маркс: “У кожній країні існує певна середня інтенсивність праці; праця, що не досягає цієї середньої інтенсивності, означає витрату на виробництво даного товару часу більше, ніж суспільно необхідно в цій країні, і тому не є працею нормальної якості. Тільки той рівень інтенсивності, що піднімається вище за національну середню, змінює в даній країні вимірювання вартості простою тривалістю робочого часу”. На рівні світового ринку, “інтегральними частинами якого є окремі країни”, діють інші закономірності. Середня інтенсивність праці в різних країнах неоднакова. Ці національні середні утворюють шкалу, одиницею вимірювання якої є середня одиниця праці всього світу. Більш інтенсивна національна праця порівняно з менш інтенсивною виробляє в однаковий час більшу вартість, що виражається у більшій кількості грошей [Маркс, 1960: с. 571].

Але закон вартості “в його інтернаціональному застосуванні”, тобто на рівні світового ринку, де стикаються країни з різним рівнем розвитку капіталістичного виробництва, що можна уявити як зіткнення сукупних суспільних капіталів (у даному разі під суспільними розуміються країнові) із різною органічною будовою, “зазнає ще більш суттєвих змін”. Це відбувається “завдяки тому, що на світовому ринку продуктивніша національна праця вважається також і більш інтенсивною, якщо тільки конкуренція не змусить більш продуктивну націю зменшити продажну ціну її товару до його вартості” [Маркс, 1960: с. 571]. Причина, як ми побачимо далі, полягає в міжнародних відмінностях в органічній будові капіталу, з якими пов'язані відмінності у продуктивності праці.

Цей випадок, коли більш продуктивна національна праця на світовому ринку сприймається як більш інтенсивна, може бути пов'язаний з установленням відносин експлуатації, за яких “три робочі дні однієї країни можуть

обмінюватися на один робочий день іншої країни”. Маркс знову наголошує, що закон вартості “зазнає тут істотної модифікації”. Тобто “робочі дні різних країн можуть відноситися один до одного так, як усередині однієї країни кваліфікована, складна праця відноситься до некваліфікованої, простої праці. У цьому випадку багатша країна експлуатує біднішу навіть тоді, коли остання виграє від обміну” [Маркс, 1964: с. 571].

Маркс безпосередньо не дає систематичного пояснення механізму міжнародної експлуатації й нееквівалентного обміну, але це пояснення є висновуваним з розробленої ним концепції розподілу додаткової вартості і розкритої ним дії фундаментального закону конкуренції, що зумовлює можливість продажу капіталістом товару з прибутком, навіть якщо він продає його нижче за вартість. Джерелом прибутку є додаткова вартість, перетвореною формою якої прибуток і є. Проте за своєю величиною прибуток може відхилитися від величини додаткової вартості. Прибуток виникає з різниці між ціною, за якою товари продаються, і витратами виробництва товарів. Повна вартість капіталістично вироблених товарів розпадається на вартість засобів виробництва, вартість змінного капіталу, що відшкодовує вартість робочої сили, і додаткову вартість. Сума постійного і змінного капіталу, витраченого на виробництво товару, утворює капіталістичні витрати виробництва. Якщо товар продається за ціною, що перевищує витрати його виробництва, він уже продається із прибутком, навіть якщо товар буде проданий нижче за вартість, тобто додаткова вартість буде реалізована не повною мірою. Адже доки продажна ціна товару вища за витрати на його виробництва, якщо навіть при цьому вона і нижча за його вартість, буде реалізуватися частина наявної в ньому додаткової вартості, отже, буде одержуватися прибуток. Як зазначає Маркс, між вартістю товару і витратами на його виробництво можлива низка продажних цін, і межі цих проміжних цін тим більші, чим більшою є частка додаткової вартості у вартості товару. Основний закон капіталістичної конкуренції, “не зрозумілий дотепер політичною економією, закон, що регулює загальну норму прибутку та визначені ним так звані ціни виробництва, ґрунтується... на цій різниці між вартістю товару і витратами на його виробництво і на зумовлюваній нею можливості з прибутком продавати товар нижче за його вартість” [Маркс, 1961: с. 44–45].

Таким чином, дія закону конкуренції, що породжує тенденцію до вирівнювання норми прибутку, тобто встановленню однакового прибутку на однаковий капітал, і в такий спосіб перерозподілу додаткової вартості між різноманітними групами капіталістів відповідно до величини капіталів, передбачає відмінність між вартістю і ціною виробництва, що включає в себе витрати виробництва і середній прибуток. І оскільки величина прибутку і величина додаткової вартості можуть не збігатися, то “капітал може обмінюватися із прибутком без того, щоб реалізувати збільшення своєї вартості в строгому сенсі”. З цього випливає, що не тільки індивідуальні капіталісти, а й країни можуть систематично обмінюватися одна з одною, а також безупинно повторювати обмін у дедалі більшому масштабі без того, щоб вони внаслідок цього одержували однаковий прибуток. Це означає, що “одна нація може весь час привласнювати собі частину додаткової праці

іншої, не даючи нічого у відповідь, але тільки тут мірило інше, ніж у разі обміну між капіталістом і робітником” [Маркс, 1969: с. 384].

Конкуренція, сама по собі не створюючи вартості, тільки розподіляє її шляхом вирівнювання цін, що веде до трансформації вартості в ціну виробництва і формування середнього прибутку. Міжгалузєва конкуренція і мобільність капіталу веде до того, що різні норми прибутку, що існують у різних галузях капіталістичного виробництва, вирівнюються в загальну або середню норму прибутку. Це вирівнювання здійснюється шляхом перерозподілу капіталу і праці між галузями. З утворенням середньої норми прибутку капіталісти одних галузей, де переважає трудомістке виробництво, втрачають частину додаткової вартості, створеної їхніми робітниками. Натомість капіталісти інших галузей, де переважає капіталомістке виробництво, реалізують надлишок додаткової вартості. Річ у тім, що чим вищою є органічна будова капіталу, тим меншою є вартість товару, тому при продажу його за своєю вартістю, котра є нижчою за сформовану в результаті міжгалузєвої конкуренції єдину ціну виробництва, що включає в себе відшкодування витрат виробництва та одержання середнього прибутку, товари, вироблені капіталами з високою органічною будовою, продаються за ціною, вищою за їхню вартість, котру вони отримують, вилучаючи додаткову вартість із товарів, вироблених капіталами з низькою органічною та вищою вартістю, але реалізовуваних за цінами, нижчими за їхню вартість. Іншими словами, вища за середній прибуток додаткова вартість, створена в галузях із нижчою органічною будовою капіталу, реалізується капіталами із вищою органічною будовою капіталу. Картина виглядає ще складнішою, зважаючи на те, що умови виробництва на підприємствах навіть однієї даної галузі є різними й відповідно різними є індивідуальні ціни виробництва, що визначаються індивідуальними витратами виробництва плюс середній прибуток. Але реалізуються товари за загальною, середньою ціною виробництва. Таким чином, для капіталістичного виробництва характерною є невідповідність між вартістю і ринковими цінами товарів, що коливаються навколо ціни виробництва, що вможливує перерозподіл додаткової вартості між різними групами капіталістів.

Те, що товари можуть мати різні вартості, але єдину загальну ціну виробництва, є методологічним ключем до розв’язання проблеми механізму нееквівалентного обміну як безоплатного передавання частини вартості, створеної економікою відсталого капіталістичного країни, індустріально розвиненої країни на підставі дії закону вартості. Оскільки для капіталізму взагалі характерна наявність транснаціональних потоків інвестицій, товарних потоків і транснаціонального виробництва, слід вважати, що ціни виробництва формуються на рівні світового ринку. Саме тому Маркс і вказував, що “промисловий капіталіст постійно має перед собою світовий ринок, він порівнює і постійно має порівнювати свої власні витрати виробництва з ринковими цінами не тільки у своїй країні, а й зі світовими цінами. У більш ранні періоди це порівняння припадає майже винятково на купців і забезпечує в такий спосіб торговому капіталу панування над промисловим капіталом” [Маркс, 1961: с. 369–370]. Якщо застосувати категорії, розроблені Марксом, до рівня світового ринку, можна розкрити закономірності роз-

поділу вартості та її передавання від периферійної економіки економіці центру капіталістичної системи.

Виходячи із зазначених передумов, що містяться у Марксовій теорії вартості, концепції трансформації вартості в ціну виробництва, вченні про конкуренцію і перерозподіл додаткової вартості, марксистські дослідники Г.Г.Гросман, Р.Роздольський, А.Емануель, Ш.Бетельгайм, С.Амін, Р.М.Марині, К.Палуа та Е.Дусель намагалися показати, яким чином відкриті Марксом закономірності проявляються на світовому ринку, і дати теоретичне пояснення явища імперіалістичної експлуатації, суть якої вони вбачали в передаванні додаткової вартості від периферійної економіки економіці центру.

Одна із перших спроб такого роду належала австрійському марксисту, єдиному економісту Франкфуртської школи, Г.Гросману. У своїй праці “Закон нагромадження і крах капіталістичної системи” (1929) він зазначав: “У міжнародній торгівлі відсутній обмін еквівалентами, оскільки, як і на внутрішньому ринку, спостерігається тенденція до вирівнювання норм прибутку. Тому товари високорозвинутої капіталістичної країни, тобто країни з вищою органічною будовою капіталу, продаються за цінами виробництва, що завжди вищі за їхню вартість. З іншого боку, товари відсталої країни продаються за цінами виробництва, що мають бути нижчими за їхню вартість. ... Таким чином, обіг товарів на світовому ринку передбачає передавання додаткової вартості від менш розвинених більш розвиненим капіталістичним країнам, оскільки розподіл додаткової вартості визначається не кількістю робітників, зайнятих у кожній країні, а величиною капіталу, що функціонує” [Grossman, 1992: p. 170].

У пізніший час аргентинський філософ Е.Дусель, на підставі ретельного вивчення “Економічних рукописів 1861–1863 років” К.Маркса, намагався розкрити суть закону залежності як міжнародних суспільних відносин панування між різними групами буржуазії, в основі яких лежить передавання додаткової вартості. Поширюючи Марксову концепцію розподілу додаткової вартості на рівень світового ринку, Е.Дусель доходить висновку, що в рамках міжнародного обміну товарів, що є продуктами сукупних національних капіталів із різним рівнем розвитку, тобто капіталів різної органічної будови з різною середньою національною заробітною платою, товари більш розвиненого капіталу матимуть меншу вартість. Але оскільки конкуренція вирівнює ціни товарів у єдину середню ціну, товари з нижчою вартістю, що є продуктом більш розвиненого національного капіталу, матимуть більшу, ніж їхня вартість, ціну, котру вони реалізують, вилучаючи додаткову вартість із товарів із вищою вартістю. Тому товари менш розвиненого капіталу, хоча вони можуть реалізувати прибуток, якщо їхня ціна менша за міжнародну середню ціну, передають додаткову вартість, оскільки середня міжнародна ціна менша за національну вартість того самого товару. Це головний спосіб привласнення додаткової вартості через механізм світового ринку, на якому відбувається конкуренція товарів індустріально розвинених та індустріально відсталих країн [Dussel, 2001: p. 225]. Відсталі країни в цьому разі мусять продавати свої продукти нижче за їхню вартість, бо “продукт відсталої нації дешевший за продукт капіталістично розвиненої нації. Ідеть-

ся про грошову ціну. Утім, видається, що продукт розвинутої нації є продуктом набагато меншої кількості праці (витраченої впродовж року), ніж продукт відсталогої нації” [Маркс, 1964: с. 528].

На підставі описаного механізму нееквівалентного обміну виникає й інший, похідний від нього. Він ґрунтується на нерозривному взаємозв’язку і взаємодії двох аспектів капіталістичних відносин — відносин класової експлуатації між капіталом і найманою працею та відносин між капіталами, у даному разі сукупними країновими капіталами. Сутність нееквівалентного обміну полягає в передаванні вартості від менш розвинутого сукупного країнового капіталу більш розвинутому. Але створюється вартість працею робітників. Саме вартість, привласнювана капіталом шляхом експлуатації праці, є об’єктом передавання від капіталу відсталогої країни капіталові країни індустріально розвинутої. Звідси, як стверджує бразильський економіст Руй Мауро Марині у своїй класичній праці “Діалектика залежності”, прагнення капіталістів відсталогої країни компенсувати втрату вартості шляхом посилення експлуатації живої праці. Так виникає феномен надексплуатації, ґрунтованої на тому, що капітал периферії намагається знизити ціну робочої сили навіть нижче за вартість її відтворення [Valencia, 2017: р. 35–36]. Унаслідок цього нееквівалентний обмін на світовому ринку є також опосередковано експлуатацією капіталом індустріально розвинутих країн робочої сили країн відсталих. У рамках такого відношення капітал слаборозвинутих країн виступає посередником у передаванні вартості, створеної робітничим класом слаборозвинутих країн, капіталові індустріально розвинутих країн. Але це також створює передумови для вилучення додаткової вартості шляхом прямої експлуатації праці периферійних країн капіталом індустріально розвинутих країн.

Останнє пов’язане з тим, що інвестиціям капіталу капіталістичних індустріально розвинутих країн в економіку відсталих країн забезпечена вища норма прибутку внаслідок характерних для останніх нижчої органічної будови капіталу і вже відзначених вищої експлуатації робочої сили та вищої додаткової вартості. Як пояснює Маркс: “... що стосується капіталів, вкладених у колоніях і т.ін., то вони можуть давати вищі норми прибутку, оскільки там унаслідок низького рівня розвитку норма прибутку є вищою взагалі, а у зв’язку із застосуванням рабів, кулі та ін. вищим є й рівень експлуатації праці” [Маркс, 1961: с. 260–261].

Маркс пояснює це тим, що коли народи, у яких виробництво базується на докапіталістичних формах експлуатації, здійснюється “ще в порівняно низьких формах рабської, панщинної праці тощо”, залучаються у світовий ринок, де панує капіталістичний спосіб виробництва, що робить переважним інтересом продаж продуктів цього виробництва за кордон, “так до варварських жахів рабства, кріпосництва і т.ін. додається цивілізоване жажіття надмірної праці”. Як приклад він наводить працю негрів у південних штатах Американського союзу, що мала попервах помірно-патріархальний характер, поки метою виробництва було головню безпосереднє задоволення власних потреб власників плантацій. Але мірою того як головною метою виробництва стає не споживча, а додаткова вартість і експорт бавовни перетворюється для цих штатів на життєвий інтерес, надмірна праця негра, що вби-

вала його впродовж семи років праці, стає необхідним елементом цієї системи виробництва. Те саме відбувалося з панщинною працею в Дунайських князівствах [Маркс, 1960: с. 247]. Те саме відбувалося повсюдно в капіталістичній ойкумені.

Отже, позаяк створювана робочою силою вартість у “колоніях і т.ін.” є вищою і капіталісти можуть одержати додатковий прибуток від вищої експлуатації тубільних робітників, капітали індустріально розвинених країн вирушають у слабозвинені країни з дешевою робочою силою і нижчою органічною будовою капіталу. Маркс докладно роз’яснює, яким чином у відсталих країнах відбувається утворення вищої норми прибутку внаслідок нижчої капіталомісткості їхнього виробництва, тобто нижчої органічної будови сукупного країнового капіталу:

“Цей випадок особливо важливий, коли порівнюються між собою національні норми прибутку. Нехай у якійсь європейській країні норма додаткової вартості = 100%, тобто робітник половину дня працює на себе і половину дня на підприємця; нехай у якійсь азійській країні норма додаткової вартості = 25%, тобто робітник $\frac{4}{5}$ дня працює на себе і $\frac{1}{5}$ на підприємця. Нехай у європейській країні будова національного капіталу буде $84c + 16v$, а в азійській країні, де застосовується мало машин і т.ін. і впродовж цього періоду даною кількістю робочої сили продуктивно споживається порівняно мало сировини, будова буде $16c + 84v$. Тоді ми одержуємо такий розрахунок:

У європейській країні вартість продукту = $84c + 16v + 16m = 116$; норма прибутку = $16/100 = 16\%$.

В азійській країні вартість продукту = $16c + 84v + 21m = 121$; норма прибутку = $21/100 = 21\%$.

Таким чином, норма прибутку в азійській країні більш як на 25% вища, ніж в європейській, хоча норма додаткової вартості в ній у чотири рази менша” [Маркс, 1961: с. 164]. (Згідно із прийнятими Марксом позначеннями c означає постійний капітал, v — змінний капітал, m — додаткову вартість.)

Концепції розподілу додаткової вартості та конкуренції, розроблені Марксом у третьому томі “Капіталу”, слугують фундаментом для розуміння принципів функціонування капіталістичної світової економіки, що виростає з прагнення капіталу до нескінченного самозростання. Ключовою теоретичною ланкою, що забезпечує зв’язок між двома аспектами імперіалізму — міжнародною експлуатацією на засадах нееквівалентного обміну і глобальної експансії капіталізму, виступає закон тенденції середньої норми прибутку до зниження, згідно з яким зростання органічної будови капіталу веде до зниження середньої норми прибутку. Його дією можна пояснити, яким чином глобальна експансія певною мірою давала капіталізму змогу розв’язувати свої внутрішні суперечності. Маркс зазначав, що цей закон діє як тенденція, що торує собі шлях крізь чинники протидії — контртенденції. У третьому томі “Капіталу” Маркс називає серед важливих чинників, що запобігають падінню норми прибутку, зниження заробітної плати нижче за вартість робочої сили, зовнішню торгівлю і вкладання капіталу в економічно відсталі країни, тобто реалізацію потреби капіталу в ринку, що постійно розширюється. Це дає змогу здешевити елементи постійного ка-

піталу, наприклад, сировини, що постачається колоніями, і необхідних життєвих засобів робітників, що сприяє зменшенню вартості робочої сили в метрополіях, а також вдаватися до посиленої експлуатації величезних мас дешевої робочої сили в колоніях.

Таким чином, зовнішня експансія капіталу, торгівля й інвестиції сприяють підвищенню норми прибутку, оскільки знижують вартість постійного капіталу, а крім того, дають можливість підвищувати норму додаткової вартості внаслідок зниження вартості робочої сили за рахунок здешевлення її життєвих засобів в індустріально розвинених країнах та експлуатації робочої сили в слаборозвинених країнах. Унаслідок того, що капітали, вкладені в економічно відсталих країнах, завдяки дешевизні робочої сили і сировини можуть давати вищу норму прибутку, підвищується прибутковість у світовій економіці загалом. Звідси вимальовується дія механізму глобальної експансії капіталізму.

Коли капітал — тобто сукупні суспільні капітали індустріально розвинених країн як головних центрів глобальної системи нагромадження — зіштовхується зі зниженням світової норми прибутку, він поширюється на ще не освоєну ним частину планети і перетворює її на нову капіталістичну периферію, робить її джерелом дешевих сировини і робочої сили, а разом і ринком збуту. Тобто він перетворює її на засіб, що дає змогу оживити реалізацію і самозростання капіталу. У більш ранній версії Маркс характеризує цей процес так: “Яким шляхом долає буржуазія кризи? З одного боку, шляхом змушеного знищення цілої маси продуктивних сил, з іншого боку, шляхом завоювання нових ринків і більш ґрунтовної експлуатації старих”. Але цим вона тільки “підготовлює більш всебічні й більш нищівні кризи та зменшує засоби протидії їм” [Маркс, 1955а: с. 430].

От як Маркс і Енгельс у 1850 році пояснювали причини швидкого виходу капіталізму з економічної кризи, що вразила його у середині 1840-х років, та спричиненої нею революційної кризи 1848 року.

З одного боку, в Англії “торгова криза, що вибухнула восени 1845 р., двічі переривалася — на початку 1846 р. завдяки рішенням парламенту про свободу торгівлі і на початку 1848 р. — лютневою революцією”. З одного боку, лютнева революція тимчасово майже цілком призупинила діяльність континентальної промисловості й тим самим допомогла англійцям доволі легко пережити рік кризи. Вона сприяла ліквідації товарних запасів на океанських ринках, і це вможливило нове піднесення промисловості навесні 1849 року. Це піднесення поширилося також на значну частину континентальної промисловості. Але з іншого боку, Маркс і Енгельс відзначають ще одну подію, котра, на їхню думку, була куди важливішою за лютневу революцію — відкриття каліфорнійських золотих копалень. Його соціально-економічні наслідки були величезними. За їхніми словами, розливаючись потоками по Америці й азійському узбережжю Тихого океану, каліфорнійське золото “втягує навіть найнепокірливіші варварські народи у світову торгівлю, у цивілізацію”. Своєю чергою, спричинена цим відкриттям глобальна експансія капіталу радикально змінює структуру світових економічних відносин. А в результаті цієї експансії “вдруге світова торгівля одержує новий напрямок”. І якщо за давнини центрами світової торгівлі

були Тір, Карфаген і Олександрія, за Середньовіччя — Генуя і Венеція, у першій половині XIX століття — Лондон і Ліверпуль, то тепер такими стають Нью-Йорк і Сан-Франциско.

Якщо за Середньовіччя “осередком світових зносин” була Італія, а в новий час — Англія, то тепер таким центром світових економічних відносин стає “південна половина північноамериканського півострова”, тобто південь Сполучених Штатів. Звідси Маркс і Енгельс пророкують, що із подальшим розвитком світового ринку вшир і вглиб “Тихий океан відіграватиме таку саму роль, яку тепер відіграє Атлантичний океан, а в давнину та за Середньовіччя Середземне море, — роль великого водного шляху для світових зносин; а Атлантичний океан буде низведений до ролі внутрішнього моря, яку тепер відіграє Середземне море” [Маркс, 1956: с. 232–233]. Вони також зазначають, що європейські цивілізовані країни потраплять у таку саму промислову, торгову і політичну залежність від Сполучених Штатів, у якій “наразі перебувають Італія, Іспанія і Португалія”. Отже, Маркс і Енгельс показують, яким чином розширення світового ринку, залучення до нього нових територій і відкриття нових сфер докладання капіталу допомагає капіталізові подолати кризу й забезпечити собі фундамент для нового підйому, що охопило два десятиліття 1850–1870-х років. І вже на початку цього періоду Маркс і Енгельс попереджали, що за того колосального збільшення продуктивних сил, яке спостерігалось в англійській промисловості у 1846–1847 роках і особливо 1849-го порівняно із 1843–1845 роками і яке досі триває, ринки, що залишаються, особливо північно- і південноамериканські, а також австралійські, невдовзі так само будуть переповнені [Маркс, 1956: с. 232–233], що і сталося. Насправді, після двох значних світових рецесій 1857 і 1866 років світова економіка вступила в період тривалого економічного спаду.

От ця епоха останньої третини XIX століття, головні риси якої Ленін узагальнив у понятті імперіалізму, виокремивши серед важливих ознак експорт капіталу з імперіалістичних держав у колоніальні та напівколоніальні країни, була також епохою Великої депресії 1873–1896 років. Причинами депресії були інтенсивне нагромадження капіталу в попередні десятиліття 1855–1871 років і, звідси, зростання органічної будови капіталу, зниження норми додаткової вартості, норми прибутку та інвестицій. У зв’язку з цим перехід до імперіалізму як нової фази розвитку капіталізму був зумовлений необхідністю для капіталу імперіалістичних держав якось зарадити зменшенню норми прибутку, через яке нагромадження капіталу переживало застій. Глобальна експансія, супроводжувана зростанням потоків капіталу з метою залучення в процес капіталістичної експлуатації нових територій та груп робочої сили, а також більш обґрунтованої експлуатації старих ринків, давала змогу імперіалістичним країнам привласнювати зроблену на периферії капіталістичного світу додаткову вартість і в такий спосіб підвищувати норму прибутку. І як завжди, новий раунд глобальної експансії капіталу, нерідко званий першою глобалізацією або першою хвилею глобалізації у XIX столітті, супроводжувався імперіалістичним суперництвом, боротьбою за поділ і переподіл світу, що, зрештою, призвело до двох світових війн.

Коли після “славнозвісного тридцятиріччя” капіталізму 1945–1975 років норма прибутку провідних індустріально розвинених капіталістичних країн знову різко знизилася, стратеги капіталу розробили проект нової — неоліберальної — глобалізації, в перебігу якої група імперіалістичних індустріально розвинених держав вдалася назагал до тих самих запобіжних засобів щодо зниження середньої норми прибутку, що були описані Марксом. Найважливішим серед них стало відновлення посиленої експансії капіталу до країн третього світу, що володіють величезними резервами дешевої робочої сили. З метою полегшення цієї експансії на периферії капіталістичної системи було суттєво знижено торгові бар’єри, скасовано обмеження на транснаціональні потоки капіталу; їм також нав’язували політику приватизації, завдяки чому західні транснаціональні корпорації та фінансові інститути могли здійснювати інвестиції й захоплювати контроль над командними висотами економіки. Іноземні інвестиції, зростання міжнародної торгівлі та потоків капіталу дозволяли капіталістичним центрам системи певною мірою компенсувати падіння норми прибутку, що знов почала зростати від початку 1980-х років до 1997 року, хоча й не досягала показників часів “славнозвісного тридцятиріччя”. Істотним тут було те, що завдяки неоліберальній експансії капіталу до сфери капіталістичної експлуатації були залучені величезні маси розорюваного безземельного селянства, а переважна частина утвореного з нього новоявленого пролетаріату оплачувалася нижче за вартість його робочої сили. І ця можливість надексплуатації, а отже, і можливість привласнення в дедалі більших масштабах створеної працею периферії додаткової вартості зумовили її критичну значущість для підтримання життєздатності капіталістичної системи в період неоліберальної глобалізації.

Проблема в тому, що розв’язання своїх суперечностей капіталізм здійснює суперечливим чином. Якщо на периферії системи глобальний капітал зосереджує ланки трудомістких виробництв глобальних товарних ланцюжків, то в центрах системи він намагається збільшити додаткову вартість за посередництва нової “четвертої” промислової революції та створення продуктивних сил нового науково-індустріального типу. Це спричинює підвищення продуктивності праці, механізації та ширше впровадження працезбережувальних технологій, що дає змогу продавати на світовому ринку товари за цінами, нижчими за ринкову вартість. Але це знову веде до зростання органічної будови капіталу і падіння норми прибутку. Поновлення дії цієї тенденції, що пододала контртенденції 1990-х років, є глибинною причиною Великої рецесії 2007–2009 років, яка, на думку декого з економістів, проголошує початок нової Великої депресії [Roberts, 2016].

Принагідно зробимо ще одне зауваження, яке стосується Марксового аналізу імперіалістичної експансії капіталізму в контексті проблеми криз. У французькому виданні першого тому “Капіталу”, яке має, на що вказував сам Маркс, самостійну наукову цінність, у розділі “Загальний закон капіталістичного нагромадження” Маркс говорить, що тільки після того, як завдяки утвердженню панування механічної промисловості зовнішня торгівля задомінувала над внутрішньою, після того, як на арену вийшла достатня кількість індустріальних країн і світовий ринок анексував Америку, Азію й

Австралію, уможливилось виокремлення повторюваних самовідтворюваних циклів, які у своїх послідовних фазах охоплюють роки і завжди завершуються загальною кризою (цит. за: [Anderson, 1983: p. 74]). Ця фраза, взята з авторизованого французького перекладу першого тому “Капіталу”, що видавався окремими випусками у 1872–1875 роках, представлена в радянських російськомовних виданнях першого тому “Капіталу” 1920–1935 років [Маркс, 1935: с. 504] у не зовсім точному перекладі І. Степанова-Скворцова. Останній передав вислів Маркса “світовий ринок анексував колосальні терени Америки, Азії, Австралії” як “світовий ринок відкрив для себе колосальні терени в Америці, Азії, Австралії”, а це дещо змінює смисл, пом’якшуючи значення агресивності експансії капіталістичної системи. Утім, це важливе доповнення, внесене Марксом у текст першого тому “Капіталу” у французькому виданні, було враховане І. Степановим-Скворцовим. Цей пажаж, не врахований Енгельсом при підготуванні четвертого німецького видання першого тому, що став основою для всіх його наступних видань російською мовою, починаючи від середини 1930-х років, випав також і з них, на тій підставі, що переклад І. Степанова-Скворцова “зроблений не з того тексту “Капіталу”, котрий нам залишили Маркс і Енгельс, а з тексту, “опрацьованого” і місцями перекрученого Каутським”. У виданнях, починаючи від 1937 року, “було здійснено ретельне зіставлення російського перекладу із 4-м німецьким виданням та усунуто зміни, довільно внесені Каутським у текст “Капіталу”” [Маркс, 1952: с. III], хоча, як уточнювалося редакцією попередніх видань, вставки і доповнення, здійснені Каутським, є “результатом перенесення Каутським у німецьке видання змін, зроблених Марксом у французькому виданні” [Маркс, 1935: с. XI]. Як зазначив сам І. Степанов-Скворцов, деякі зі вставок і доповнень з французького видання “настільки суттєві і вносять такі зміни у відомий за попередніми російськими перекладами характер викладу, що по суті тільки тепер установлюється текст першого тому “Капіталу” [Маркс, 1935: с. XI]. Хоч там як, за словами К. Андерсона, “цей абзац, напевно, не відомий видатним теоретикам на початку століття, таким як Роза Люксембург, міг би сприяти дискусії стосовно імперіалізму. Тут Маркс, прямо в першому томі “Капіталу”, встановлює зв’язок між своєю теорією криз і феноменом сучасного імперіалізму. У цьому плані його необхідно обговорювати сьогодні” [Anderson, 1983: p. 74].

Загалом, виходячи із дії закону вартості в його інтернаціональному застосуванні, можна припустити, що Маркс пов’язав би існування імперіалізму як системи панування у світовій капіталістичній системі з нееквівалентним обміном діяльністю, ґрунтованим на безоплатному передаванні вартості, створеної в периферійних країнах капіталістичної системи, її індустріально розвиненим центрам. Це може відбуватися або через пряму експлуатацію тубільної робочої сили, або за допомоги механізму світового ринку, на якому відсталі країни продають вироблені ними товари нижче за їхню вартість розвиненим країнам, які продають свої товари вище за їхню вартість, згідно із середнім світовим рівнем цін, або шляхом комбінації того й іншого. Як роз’яснює Маркс, капітали, інвестовані в зовнішню торгівлю, можуть давати вищу норму прибутку, оскільки тут ведеться конкуренція з товарами, виробленими іншими країнами за менш сприятливих умов ви-

робництва, тобто країнами з менш розвинутою системою виробництва. У цьому разі країна більш розвинена продає свої товари вище за їхню вартість, хоча й дешевше, ніж країни-конкуренти. “Абсолютно так само, як фабрикант, котрий застосовує новий винахід раніше, ніж він набув повсюдного поширення, продає дешевше за своїх конкурентів і все ж таки вище за індивідуальну вартість своїх товарів, тобто порівняно вищу продуктивну силу застосовуваної ним праці перетворює на додаткову працю. Він реалізує в такий спосіб додатковий прибуток” [Маркс, 1961: с. 260].

Продовжуючи дослідження розподілу додаткової вартості між капіталами, на більш конкретному рівні теоретичної абстракції Маркс показує, як додаткова вартість поділяється на складові частини, що включають, крім промислового прибутку, торговий прибуток, відсоток і земельну ренту, що дістаються відповідно різним функціональним формам капіталу — промислового і торговому капіталу, земельним власникам і позиковому капіталу. Упровадження на цьому більш конкретному рівні аналізу понять купецького, торгового і позикового капіталу має ще більше ускладнити систему способів імперіалістичної експлуатації через виділення фінансової експлуатації відсталих країн фінансовою аристократією Заходу.

Важливо наголосити, що виявлені Марксом органічні тенденції розвитку капіталізму, такі як загальний закон капіталістичного нагромадження і закон тенденції середньої норми прибутку до зниження, зумовлюють необхідність централізації та концентрації капіталу. У кінцевому підсумку це має привести до утворення великих промислових капіталів, що підкоряють собі процес суспільного виробництва, але роблять це шляхом переплетення із грошовим позиковим капіталом. Великим кроком у цьому напрямі є виникнення акціонерних товариств, що забезпечують “колосальне розширення масштабів виробництва і виникнення підприємств, що були б неможливими для окремого капіталу” [Маркс, 1961: с. 479]. У своїй акціонерній формі капітал набуває безпосередніх форм суспільного капіталу, і його підприємства на противагу приватним виступають як суспільні підприємства. Маркс характеризує акціонерний капітал як скасування капіталу в якості приватної власності в рамках самого капіталістичного способу виробництва і як знищення капіталістичного способу виробництва в межах капіталістичного способу виробництва. Така суперечність “призводить до встановлення монополії й тому потребує державного втручання” [Маркс, 1961: с. 479, 481–482]. Енгельс у зв’язку з цим указував на розвиток нових, монополістичних, форм промислового підприємства, що становлять другий і третій шаблі акціонерного товариства, — картелів, міжнародних картелів і трестів. Як форми розвитку усупільнення виробництва вони являють собою перехідний пункт до нової форми виробництва — “до перетворення всіх головних функцій у процесі відтворення, дотепер ще пов’язаних із власністю на капітал, просто на функції асоційованих виробників, на суспільні функції” [Маркс, 1961: с. 481–482].

Зазначені вище органічні тенденції та необхідність розвитку акціонерної форми капіталу потребують розвитку кредитування, концентрації й централізації грошового позикового капіталу, що, сприяючи розвитку акціонерної форми капіталу, своєю чергою, призводять до розвитку фіктивно-

го капіталу. Адже акціонерна форма капіталу “відтворює нову фінансову аристократію, новий різновид паразитів ... відтворює цілу систему шахрайства й обману у сфері засновництва, випуску акцій і торгівлі акціями. Це приватне виробництво без контролю приватної власності” [Маркс, 1961: с. 481–482]. Зрештою, відокремлюючись у перебігу розвитку кредитної системи від промислового капіталу в особливий різновид, позиковий капітал може здійснювати нагромадження без жодного зв'язку з реальним нагромадженням [Маркс, 1962: с. 39] за допомоги чисто технічних засобів, серед яких Маркс називає “розширення і концентрацію банківської справи”. Концентрація і централізація в руках банків позикового грошового капіталу перетворює їх на спільних розпорядників грошового капіталу, що беруть і дають у борг “для всього торгового світу” [Маркс, 1961: с. 442–443]. Як касири і кредитори промислових капіталістів банки починають відігравати дуже важливу роль у процесі суспільного відтворення. На підставі цих положень Маркса Ленін, спостерігаючи розвиток висвітлених Марксом тенденцій, у подальшому розвинув теорію імперіалізму як стадії капіталізму, характерними ознаками якої є панування монополій і фінансового капіталу і яка доводить усусупільнення виробництва у світових масштабах до такого рівня, що стає такою сходинкою, між якою і соціалізмом жодних інших історичних сходинок немає.

Зазначимо, що наведені вище положення Маркса про експлуатацію на підставі відмінностей цін на товари, вироблені в імперіалістичних і периферійних країнах, були відтворені в гіпотезі Пребіша–Зингера, висунутій у 1949–1950 роках незалежно один від одного британським економістом Г.Зингером, який працював в економічному відділі ООН, і головою Економічної комісії ООН з Латинської Америки аргентинським економістом Р.Пребішем. Обидва економісти сформулювали висновок про існування довгострокової тенденції погіршення умов торгівлі країн, які виробляють сировинні товари, з капіталістичними індустріально розвиненими країнами, що виробляють промислові товари. Звідси випливає неминуча розбіжність між зростанням цін на продукцію обробної промисловості і зниженням цін на сировину, внаслідок чого головні вигоди від зовнішньої торгівлі мають країни-виробники кінцевої продукції, тоді як становище країн, які імпортують цю продукцію, що спеціалізуються на виробництві сировини, неминуче погіршується. Це закріплює становище слаборозвиненості країн-експортерів сировини і збільшує їхній розрив з розвиненими країнами. Слушність гіпотези Пребіша–Зингера, що започаткувала розроблення концепцій периферійного капіталізму, нееквівалентного обміну, залежного розвитку і слаборозвиненості, була підтверджена в дослідженні порівняльної динаміки ринків сировини і кінцевих продуктів за 460 років (від 1650 року), проведеному спеціалістами МВФ і опублікованому 2013 року [Arezki, 2013]. Слід зазначити, що роком раніше у доповіді, підготовленій Департаментом ООН з економічних і соціальних питань, відзначалося, що дослідження динаміки цін на сировинні товари у 1865–2009 роках дало змогу виокремити чотири суперцикли тривалістю 30–40 років кожен. Як ішлося в доповіді, середнє значення кожного суперциклу нафтових товарів, як правило, нижче, ніж у попередньому циклі, що підтверджує гіпоте-

зу Пребіша–Зингера. При цьому найпотужніша і найкрутіша довгострокова тенденція до зниження впродовж ХХ століття була характерною для тропічного сільського господарства, за яким ішли ціни на продукцію нетропічного сільського господарства і метали [Erten, 2012].

Дані дослідження, що надійно підтвердили тезу Пребіша–Зингера, є важливим емпіричним обґрунтуванням концепції нееквівалентного обміну, підґрунтя якої почав закладати Маркс. І хоча значна частина марксистських дослідників, у тому числі й радянських, відкидали концепцію нееквівалентного обміну, бо вважали її невдалою теоретичною конструкцією теорії залежності, логіка боротьби проти імперіалізму неминуче вела до необхідності викриття нееквівалентного обміну між імперіалістичними країнами і країнами, що розвиваються. Яскравим прикладом такої полеміки був виступ Ф.Кастро на 34-й сесії Генеральної асамблеї ООН 12 жовтня 1979 року. Лідер кубинської революції відзначив, що нееквівалентний обмін у міжнародних економічних відносинах, проголошений як головна характеристика системи, став ще більш нерівним, якщо це взагалі можливо. Хоча ціни на промислові товари, капітальні активи, продукти харчування та послуги, які країни, що розвиваються, імпортують із розвинених країн, постійно зростають, ціни на основні продукти, експортовані країнами, що розвиваються, стагнують і зазнають постійних коливань. У результаті умови обміну погіршуються. Тому перша фундаментальна мета боротьби країн, що розвиваються, полягає в тому, щоб зменшити і цілком усунути нееквівалентний обмін, що перетворює міжнародну торгівлю на інструмент розграбування багатства і ресурсів країн, що розвиваються. “Сьогодні одна година праці в розвинених країнах обмінюється на десять годин праці у слаборозвинених країнах... Нееквівалентний обмін розоряє наші народи. Цьому треба покласти край! ... Економічна прірва між розвиненими країнами і країнами, що прагнуть розвитку, не звужується, а розширюється. І з цим треба покінчити!” [Castro, 1979].

Однак, спостерігаючи істотні відмінності у становищі індустріально розвинених і відсталих країн, Маркс, напевно, не вважав слаборозвиненість структурно зумовленим, закріпленим, усталеним і непереборним чинником розвитку периферії світової капіталістичної системи, тривалий час вважаючи, що капіталістичний прогрес зрештою приведе до вирівнювання рівнів розвитку й утворення більш гомогенного капіталістичного світу. Розвиток капіталістичних суспільних відносин мав створити необхідні умови для розвитку продуктивних сил і подолання відсталості. Тут варто брати до уваги, що Маркс розробляв свою теорію за доби, коли згаданий ним новий світовий поділ праці ще тільки складався і генеровані капіталізмом центр-периферійні відмінності тільки почали набувати чіткої наочної форми відносин між індустріально розвиненими і відсталими суспільствами. Слід пам'ятати, що процес “великої дивергенції” [Pomeranz, 2002] між Заходом і рештою світу був далеким від завершення. У ХVІІІ столітті відмінності в доході та ВВП між Європою, з одного боку, і Китаєм та Індією — з іншого, були вельми незначними. Згідно із твердженням П.Берока, що підтверджуються дослідженнями А.Медисона, “цілком імовірно, що в середині ХVІІІ століття середній рівень життя в Європі був трохи нижчим, ніж у решті світу.

Це було наслідком високого розвитку досягнутого китайською цивілізацією і важливості цієї країни для решти світу” [Baïroch, 1981: p. 7]. У 1800 році ВВП на душу населення в Європі і США був незначно вищим, ніж у дельті ріки Янцзи в Китаї, і при цьому частка Китаю у світовому ВВП становила у 1820 році 32,9% порівняно із 26,6% Європи та 1,8% США [Maddison, 2007: p. 44]. Дослідження китайських істориків, таких як Лі Бочжон і Філіп Хуан, також свідчать про те, що загальний економічний розвиток регіону дельти Янцзи в період правління династії Цинь перевершував економічний розвиток ранньомодерної Англії [Bozhong, 2015; Huang, 1990: p. 4]. Тільки до кінця XIX століття ситуація змінилася на протилежну: частка Європи у світовому ВВП збільшилася до 40,3%, а частка Китаю знизилася до 13,2% [Maddison, 2007: p. 44]. Тобто поділ світу на розвинену і слаборозвинену частини є продуктом розвитку промислового капіталізму у XIX столітті. Воно супроводжувалося різким економічним і політичним піднесенням індустріалізованої Західної Європи на чолі з Великою Британією, зворотним боком чого був відносний спад великих цивілізацій Сходу мірою втягвання їх у світову капіталістичну систему.

Як зазначає К.Бейлі: “Дослідження світової історії цього періоду не може оминати центральне значення зростання економічного панування Західної Європи і Північної Америки. У 1780 році Китайська й Османська імперії залишалися могутніми державами світового рівня, а більшість країн Африки й тихоокеанського регіону належали корінним народам. У 1914 році, навпаки, Китай і Османська держава перебували на межі розпаду, а Африка була жорстко підпорядкована європейським урядам, торговим фірмам і підприємствам. У 1780–1914 роках європейці експропріювали величезні території, що належали корінним народам, особливо в північній і південній частинах Африки, в Північній Америці, Центральній Азії, Сибіру та Австралії. Якщо валовий внутрішній продукт на душу населення в Західній Європі й на узбережжі Північної Америки у 1800 році був удвічі вищим, ніж у Південній Азії, й лише трохи більшим, ніж у прибережному Китаї 1800 року, то століття по тому ця різниця зросла до десяти і більше разів” [Bayly, 2004: p. 2].

При цьому піднесення Заходу і занепад Сходу були взаємозалежними процесами, або, радше, двома моментами одного глобального руху, в рамках якого індустріалізація однієї частини світу здійснювалася за рахунок ресурсів і примусової деіндустріалізації іншої. Це добре ілюструється впливом на економічний розвиток Індії колоніального панування Британії, індустріальний прогрес якої ґрунтувався на примусовому включенні Індії у щойно формовану британоцентристську світову економіку. Наприкінці XVIII століття найбільшими промисловими районами у світі були дельта Янцзи і Бенгалія, Ліньян (сучасні Гуандун і Гуансі) та прибережний Мадрас. Тільки на Індію припадало до чверті світового промислового виробництва. І хоча “докапіталістична аграрна продуктивність праці була в Індії, мабуть, нижчою за японо-китайський рівень, індійський торговий капітал перевершував китайський” (цит. за: [Davis, 2002: p. 292]). Результатом економічної взаємодії метрополії з колонією в рамках світової капіталістичної системи стало руйнування індійського промислового виробництва з вико-

ристанням адміністративних заходів колоніальної системи управління, в результаті чого Індію було загнано у відсталість. Як показують дослідження П.Партхасаратхі, стереотипи щодо животіння у злиднях індійських робітників за доколоніальної доби руйнуються перед новими даними про порівняльний рівень життя. “Справді, є переконливі докази того, що у XVIII столітті південноіндійські робітники одержали вищі доходи, ніж їхні британські колеги у XVIII столітті, і жили в умовах більшої фінансової безпеки” [Parthasarathi, 1998: p. 82]. Оскільки продуктивність землі у Південній Індії була вищою, ніж у Європі, ткачі та інші ремісники харчувалися краще, ніж середні європейці. Заробітна плата середнього південноіндійського ткача була вищою, ніж у британських ткачів, які мешкали у селах і малих містах, і зіставною із заробітною платою лондонських ткачів. Що куди важливіше, рівень безробіття в них, як правило, був нижчим, оскільки вони володіли більшою економічною силою. І навіть сільськогосподарські робітники, які належали до касты недоторканих або взагалі були ізгоями, котрі не належали до жодної касты, у Мадрасі заробляли більше в реальному вираженні, ніж англійські батраки. До 1900 року ситуація змінилася [Parthasarathi, 1998: p. 83-88]. За підрахунками Р.Ч.Дата, до цього часу середній дохід британського домогосподарства став у 21 раз вищим за індійський (цит. за: [Davis, 2002: p. 292]).

Ці тенденції були чітко зафіксовані Марксом. Але в середині XIX століття західні індустриально розвинені метрополії, першою чергою Англія, лише починали закріплювати за собою роль промислових центрів і перетворювати периферію на виробника сільськогосподарських продуктів і сировини для потреб своєї промисловості. Це ще залишало можливості для деяких сильних держав скористатися перевагами свого становища і, проводячи активну і цілеспрямовану індустриалізацію, уникнути при переході на нову стадію капіталістичного розвитку периферизації й самим увійти до числа світових індустриально розвинених метрополій. Франція за бонапартистського режиму Наполеона III, Німеччина за Бісмарка і Японія в період правління імператора Мейдзі дають приклади такого роду держав, котрі К. Ван дер Піль схарактеризовує як держави-суперники ліберального англосаксонського хартленду [Van der Pijl, 2006: p. 1–32], що спромоглися подолати відставання. Натомість Росія, яка прогаяла історичний момент, не змогла наздогнати провідні індустриально розвинені капіталістичні країни. Її промисловий капіталістичний розвиток був поставлений у залежність від іноземного капіталу. Вона дедалі більше втрачала статус великої держави і скочувалася на периферію капіталізму. Щоб запобігти перетворенню її на слаборозвинену країну, знадобилася соціалістична революція.

Незавершеність закріплення центр-периферійної диференціації світового капіталізму ще дозволяла ототожнювати відсталість із пануванням докапіталістичних відносин, а розвиненість — із розвитком капіталістичних відносин, якими їх можна було спостерігати в центрах системи, і зберігати уявлення про можливість подолання відсталості мірою капіталістичного прогресу. Чітке розуміння того, що розвиток і слаборозвиненість, поділ на центр і периферію є необхідною структурною характеристикою самого капіталізму як світової системи, виникло пізніше. Можливо, якби Маркс на-

близився, як він і сподівався, до створення спеціального вчення про світовий ринок у якості елемента “плану шести книг”, що завершує теорію капіталістичного способу виробництва, ця проблематика дістала би в нього вичерпне теоретичне розроблення. Але цього не сталося. Заповнення цієї теоретичної лакуни здійснювали вже В.Ленін, Р.Люксембург, М.Бухарін та інші розробники теорії імперіалізму. А після Другої світової війни послідовники Маркса взялися до розроблення теоретичних концептів слаборозвиненості, периферійності, суброзвитку, розвитку слаборозвиненості, люмпен-розвитку, нееквівалентного обміну, поглиблюючи тим самим теорію імперіалізму. Однак необхідні теоретико-методологічні засади цього були закладені Марксом.

Всесвітність як результат заперечення капіталізму і становлення усупільненого людства

Хоча капіталізм є за самою своєю суттю імперіалістичною системою, його розвиток і розгортання дії закону вартості створює всередині капіталізму матеріальні й соціальні передумови знищення відчуженості та звільнення людства від підпорядкування цій відчуженій силі. Найважливішою із цих передумов є розвиток продуктивних сил, тобто діяльних сил самої людини, що переростають вузькі рамки самого капіталу, що стає перешкодою цьому розвитку, в якому виявляється універсальна тенденція капіталу, що відрізняє його від усіх попередніх рівнів виробництва. Адже хоча капітал обмежений за самою своєю природою, він прагне універсального розвитку продуктивних сил і тим самим стає передумовою переходу до нового способу виробництва. Але знову діалектика розгортання капіталу призводить до того, що універсальність, якої прагне капітал, наражається на закладену в його природі обмеженість. Остання ж, у кінцевому підсумку, на певному рівні капіталістичного розвитку змушує усвідомити, що найбільшою перешкодою для зазначеної тенденції є сам капітал, і це породжує тенденцію іншого роду — до “знищення капіталу за посередництва самого капіталу” [Маркс, 1968: с. 387]. І обидві ці тенденції, що суперечать капіталові як обмеженій формі виробництва, означають, що капітал насправді є лишень перехідним пунктом на шляху до суспільства нового, вищого типу, й обидва спрямовують його до загибелі [Маркс, 1969: с. 32–33].

Виробництво додаткової вартості на підставі розвитку продуктивних сил потребує, за словами Маркса, “виробництва нового споживання”, щоб відповідно до виробничого кола розширювалося коло споживання. Останнє передбачає як кількісне розширення споживання, так і створення нових потреб шляхом поширення “вже наявних потреб у ширшому колі”, для чого, своєю чергою, необхідне “виробництво нових потреб, відкриття і створення нових споживчих вартостей” [Маркс, 1968: с. 385]. Саме це відкриття і створення нових потреб та споживчих вартостей, що їх задовольняють, передбачає розвиток поділу та кооперації праці на підставі виникнення нових форм діяльності, у сукупності яких розкривається універсальність і всебічність людського розвитку. Як наголошує Маркс, це означає, що “отримана додаткова праця не залишається лише кількісною добавкою, але що тут водночас

постійно збільшується коло якісно різноманітних видів праці (а відтак, і додаткової праці), що це коло стає дедалі багатоманітнішим і дедалі більш диференційованим усередині самого себе” [Маркс, 1968: с. 386].

Нагромадження капіталу як абстрактної форми суспільного багатства, що не має всередині себе жодних кількісних меж, означає його нескінченну експансію, в перебігу якої він намагається підпорядкувати собі весь навколишній соціальний простір і час. І ця експансія наражається тільки на зовнішню стосовно природи цієї суспільної форми межу — фізичні кордони планети. Імперіалізм капіталу має, тому, по-справжньому глобальний характер, і цей імперіалізм передбачає, за Марксом, дослідження всієї природи, аби відкрити нові корисні властивості речей. Це охоплює всебічне дослідження земних надр, мета якого полягає у відкритті нових корисних копалин та у виявленні нових корисних властивостей старих копалин, “наприклад нових їхніх властивостей як джерел сировини тощо”. З іншого боку, це потребує універсального обміну продуктами всіх кліматичних поясів планети (“чужих один одному кліматів і країн”); нових видів штучного обробітку природних предметів, “через який їм надають нову споживчу вартість”. А це передбачає, поряд із розвитком природознавства до найвищої точки, також “відкриття, створення і задоволення нових потреб, породжуваних самим суспільством”. У результаті глобальне капіталістичне виробництво, що інтегрує продуктивні сили всієї планети, створює підґрунтя для формування універсально розвинених індивідів із “якомога багатшими властивостями і зв’язками, а відтак, і потребами”, і в цьому полягає “великий цивілізаційний вплив капіталу” [Маркс, 1968: с. 386–387].

Таким чином, за капіталізму зворотним боком розвитку загальної універсальної системи суспільних відносин і зв’язків, що виступає підґрунтям всебічного розвитку індивідів, завдяки якому вони долають обмеженість національних і локальних рамок і вступають “у зв’язок із виробництвом усього світу” [Маркс, 1988: с. 35], є її відчужений, речевий, незалежний від індивідів характер. Наслідком цього є відокремлення індивідів і втрата безпосереднього зв’язку із суспільним цілим. Тому за панування відчужених і антагоністичних приватновласницьких відносин між людьми всесвітнє об’єднання людства являє себе у відчуженій формі. І тією конкретно-історичною формою, в якій виявляється загальний універсальний зв’язок і взаємозалежність байдужих один щодо одного індивідів, є система відносин вартості й товарного обміну, що втілюється у світовому капіталістичному ринку. Маркс показує, яким чином обмін еквівалентів у рамках капіталістичних відносин стає відносинами експлуатації. За цих умов об’єднання людства виступає у відчуженій формі всесвітньої системи імперіалістичного панування із властивими їй нееквівалентним обміном і відносинами залежності.

Але, руйнуючи характерну для попередньої історії приватновласницьких відносин економічну роздробленість власності і засобів виробництва, об’єднуючи місцеві, національні й регіональні ринки у світовий ринок, інтегруючи продуктивні сили всього людства за посередництва глобальних виробничих мереж і вартісних ланцюжків, перетворюючи, таким чином, у перебігу історичного розвитку систему на цілісність [Маркс, 1968: с. 229],

капіталізм здійснює усупільнення праці в небачених раніше масштабах. Тому створення в результаті передісторії загального універсального суспільного світового взаємозв'язку, опосередкованого речевими відносинами світового ринку, є передумовою переходу до безпосередньо суспільного виробництва, подолання відчуженості та знищення класової нерівності. Її створення завершує процес, початок якому було покладено переходом від докласового суспільства до класового (див. також: [Маркс, 1968: с. 105]). І зрештою, сама ця відчуженість знищується шляхом повалення капіталістичного суспільного ладу комуністичною революцією, яка знищує відносини приватної власності. Революція завершує розпочате за капіталізму становлення всесвітності, глобальності суспільних відносин, і звільнення “кожного окремого індивіда відбудеться тією самою мірою, якою історія цілковито перетвориться на всесвітню історію”. У результаті знищення приватновласницьких відносин стихійно сформована всебічна залежність як форма всесвітньо-історичної спільної діяльності індивідів завдяки комуністичній революції перетворюється на контроль і свідоме панування над силами, що на етапі передісторії виступали як породжені суспільною взаємодією людей сили відчуженості, невідконтрольні їм і панівні щодо них [Маркс, 1988: с. 35].

Історичне виправдання капіталізму — з його руйнівним впливом централізації капіталу на ринки всіх країн — Маркс убачає в тому, що “буржуазний період історії покликаний створити матеріальний базис нового світу: з одного боку, розвинути світові відносини, ґрунтовані на взаємній залежності всього людства, а також і засоби цих відносин; з іншого боку — розвинути продуктивні сили людини і забезпечити перетворення матеріального виробництва на панування за допомоги науки над силами природи” [Маркс, 1957: с. 230]. Сказаним і пояснюється, чому всесвітня історія як результат усього попереднього суспільного розвитку, починає ставати по-справжньому безпосередньо всесвітньою на завершальній, капіталістичній, стадії передісторії. Своєю чергою, перетворення історії на справжню всесвітню історію — необхідна умова і передумова її перетворення з передісторії на справжню історію, що збігається із переходом до комуністичного типу розвитку. І лише після того, як “велика соціальна революція опанує досягнення буржуазної епохи, світовий ринок і сучасні продуктивні сили й підпорядкує їх спільному контролю найбільш передових народів, — лише тоді людський прогрес перестане уподібнюватися тому огидному поганському ідолові, котрий не бажав пити нектар інакше, як із черепів убитих” [Маркс, 1957: с. 230].

Але тут перед Марксом поставало складне питання. З одного боку, не можна було заперечити, що буржуазне суспільство у середині XIX століття вдруге пережило свій зліт, своє XVI століття, таке XVI століття, котре, як сподівався Маркс, “так само зведе його в могилу, як перше викликало його до життя”. Підставою для такого припущення було виконання буржуазним суспільством свого справжнього завдання, що полягає “у створенні світового ринку, принаймні в його загальних рисах, і виробництва, що ґрунтується на базисі цього ринку”. І оскільки “земля кругла, то, напевно, із колонізацією Каліфорнії та Австралії й відкриттям дверей Китаю та Японії процес цей за-

вершився”, тобто створено глобальний капіталістичний ринок і глобальну капіталістичну економічну систему. Складне запитання, на яке у Маркса ще не було відповіді, полягало от у чому: якщо “на континенті революція наближається й набуде одразу ж соціалістичного характеру... чи не буде вона неминуче придушена в цьому маленькому куточку, оскільки на незрівнянно більшому просторі буржуазне суспільство ще здійснює висхідний рух?” [Маркс, 1962, с. 295]. Сам характер цього питання свідчив, що у Маркса і Енгельса на той момент ще не склалося теоретичного розуміння структурно зумовленого капіталізмом характеру слаборозвиненості так званих відсталих країн, розвиток яких підпорядкований розвитку центрів капіталістичного нагромадження і капіталізм яких має периферійний, залежний характер. “Висхідний рух” цього залежного периферійного капіталізму більш ніж сумнівний, а соціальні суперечності досягають такої гостроти, що ланцюг глобальної капіталістичної експлуатації починає вперше розриватися саме в її периферійних “слабких ланках”.

Однією з причин відсутності такого розуміння була незавершеність розроблення марксистської політичної економії, що наприкінці 1850-х років ще перебувала на стадії формування. Це не завадило тому, що вже у дослідженнях 1840-х і початку 1850-х років, які заклали соціально-філософські підвалини матеріалістичної теорії історичного процесу, Маркс і Енгельс розкрили взаємозумовленість процесів розвитку капіталізму і глобальності. Становлення і розвиток капіталістичного суспільства є одночасно виникненням усесвітніх відносин і всесвітньої історії у сенсі безпосереднього загального взаємозв'язку і взаємозалежності соціальних спільнот, що населяють планету. Всесвітність, глобальність як результат усієї попередньої історії у справжньому смислі спершу виникає, з точки зору Маркса, на капіталістичних засадах. Вона виступає як світовий ринок, що формується на основі світового поділу праці, як усебічний зв'язок націй і їхня взаємозалежність, як залучення всієї планети в західноцентристську світову капіталістичну систему. Цей тип глобальності виростає із прагнення спрямовуваних відчуженими приватновласницькими відносинами капіталістичних класів підпорядкувати і поставити собі на службу продуктивні сили всієї планети. Для цього необхідно надати глобальний характер капіталістичним виробничим відносинам, поширивши їх на всі куточки планети. Останнє з необхідністю передбачає створення глобальної системи імперіалістичного панування й експлуатації, формального і неформального колоніалізму, що лежать в підґрунті світового капіталістичного ринку, підпорядкованого інтересам капіталістичних класів деяких західноєвропейських “великих держав” на чолі з Великою Британією як світовим гегемоном. Усі ці аспекти виникнення всесвітності та всесвітньої історії, так чи інакше діставали висвітлення у працях фундаторів марксизму.

І вже у працях 1840–1850-х років вони чітко сформулювали думку, що в перебігу історичного розвитку на зміну пошматованій антагоністичними суперечностями капіталістичній глобальності приходить новий комуністичний тип розвитку, що відкриває перспективу всесвітньої історії як розвитку безпосередньо єдиного людського суспільства — усупільненого людства, або комуністичної асоціації [Маркс, 1955а: с. 4].

Джерела

- Маркс, К. (1935). “Капитал”. Критика политической экономии. Т. 1. Кн. I: Процесс производства капитала. Москва: Партиздат.
- Маркс, К. (1952). “Капитал”. Критика политической экономии. Том первый. Книга I: Процесс производства капитала. Москва: Издательство политической литературы.
- Маркс, К. (1955а). Тезисы о Фейербахе. В К. Маркс, Ф. Энгельс. *Сочинения*. 2-е изд. Т. 3 (с. 1–4). Москва: Издательство политической литературы.
- Маркс, К., Энгельс, Ф. (1955b). Манифест Коммунистической партии. В К. Маркс, Ф. Энгельс. *Сочинения*. 2-е изд. Т. 4 (с. 419–459). Москва: Издательство политической литературы.
- Маркс, К., Энгельс, Ф. (1956). Первый международный обзор. В К. Маркс, Ф. Энгельс. *Сочинения*. 2-е изд. Т. 7 (с. 224–237). Москва: Издательство политической литературы.
- Маркс, К. (1957). Будущие результаты британского владычества в Индии. В К. Маркс, Ф. Энгельс. *Сочинения*. 2-е изд. Т. 9 (с. 224–230). Москва: Издательство политической литературы.
- Маркс, К. (1960). “Капитал”. Критика политической экономии. Т. 1. Кн. I: Процесс производства капитала. В К. Маркс, Ф. Энгельс. *Сочинения*. 2-е изд. Т. 23. Москва: Издательство политической литературы.
- Маркс, К. (1961). “Капитал”. Критика политической экономии. Т. 3. Кн. 3: Процесс капиталистического производства, взятый в целом. Ч. 1 (гл. I–XXVIII). В К. Маркс, Ф. Энгельс. *Сочинения*. 2-е изд. Т. 25, Ч. I. Москва: Издательство политической литературы.
- Маркс, К. (1962). Письмо Ф. Энгельсу, 8 октября 1858 г. В К. Маркс, Ф. Энгельс. *Сочинения*. 2-е изд. Т. 29 (с. 294–296). Москва: Издательство политической литературы.
- Маркс, К. (1964). Теории прибавочной стоимости. (IV том “Капитала”). Ч. 3 (гл. XIX–XXIV). В К. Маркс, Ф. Энгельс. *Сочинения*. 2-е изд. Т. 26, Ч. 3. Москва: Издательство политической литературы.
- Маркс, К. (1968). Экономические рукописи 1857–1859 годов. (Первоначальный вариант “Капитала”). В К. Маркс, Ф. Энгельс. *Сочинения*. 2-е изд. Т. 46, Ч. 1. Москва: Издательство политической литературы.
- Маркс, К. (1969). Экономические рукописи 1857–1859 годов. (Первоначальный вариант “Капитала”). В К. Маркс, Ф. Энгельс. *Сочинения*. 2-е изд. Т. 46, Ч. 2. Москва: Издательство политической литературы.
- Маркс, К., Энгельс, Ф. (1988). *Немецкая идеология*. Москва: Издательство политической литературы.
- Anderson, K. (1983). The “Unknown” Marx’s Capital, Vol. I: The French Edition of 1872–75, 100 Years Later. *Review of Radical Political Economics*, 15 (4), 71–80.
- Arezki, R., Hadri, K., Loungani, P., Yao Rao. (2013). Testing the Prebisch-Singer hypothesis since 1650: evidence from panel techniques that allow for multiple breaks. International Monetary Fund. Retrieved from <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2013/wp13180.pdf>
- Bairoch, P. (1981). The Main Trends in National Economic Disparities Since the Industrial Revolution. In P. Bairoch and M. Levy-Leboyer (Eds.), *Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution* (pp. 3–17). London: Palgrave Macmillan.
- Bayly, C. (2004). *The Birth of the Modern World, 1780–1914*. Oxford: Blackwell.
- Castro, F. (1979). *Address at the General assembly to the 34th session of UN General Assembly*. Retrieved from <http://www.fidelcastro.cu/en/discursos/speech-delivered-34th-session-united-nations-general-assembly-new-york-city>.
- Davis, M. (2002). *Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World*. London: Verso.
- Dussel, E. (2001). *Towards An Unknown Marx: A Commentary on the Manuscripts of 1861–1863*. London: Routledge.

Erten B., Ocampo J. A. (2012). *Super-Cycles of Commodity Prices since the Mid-Nineteenth Century, UN-DESA*. Retrieved from https://www.un.org/esa/desa/papers/2012/wp110_2012.pdf

Grossman, H. (1992). *The Law of Accumulation and the Breakdown of the Capitalist System: Being also a Theory of Crises*. London: Pluto Press.

Huang, P. C. (1990). *The Peasant Family and Rural Development in the Yangzi Delta, 1350–1988*. Stanford: Stanford University Press.

Li Bozhong. (2015). The Early Modern Economy of the Yangzi Delta in a New Perspective. *Social Sciences in China*, 36 (1), 91–109

Maddison, A. (2007). *Chinese Economic Performance in the Long Run: 960–2030 AD*. Paris: OECD.

Pomeranz, K. (2001). *The Great Divergence: China Europe and the making of the modern world economy*. Princeton, Princeton University Press.

Prasannan, P. (1998). Rethinking Wages and Competitiveness in Eighteenth-Century Britain and South India. *Past & Present*, 158 (2), 79–109.

Roberts, M. (2016). *The Long Depression: Marxism and the Global Crisis of Capitalism*. London: Haymarket Books.

Valencia, A.S. (2017). *Sub-imperialism revisited: dependency theory in the thought of Ruy Mauro Marini*. Leiden: Brill Academic Publishers.

Van Der Pijl, K. (2006). *Global Rivalries: From the Cold War to Iraq*. London: Pluto Press.

Одержано 15.06.2019

References

Anderson, K. (1983). The “Unknown” Marx’s Capital, Volume I: The French Edition of 1872–75, 100 Years Later. *Review of Radical Political Economics*, 15, (4), 71–80.

Arezki, R., Hadri K., Loungani, P., Yao Rao. (2013). Testing the Prebisch-Singer hypothesis since 1650: evidence from panel techniques that allow for multiple breaks. International Monetary Fund. Retrieved from <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2013/wp13180.pdf>

Bairoch, P. (1981). The Main Trends in National Economic Disparities Since the Industrial Revolution. In P. Bairoch and M. Levy-Leboyer (eds.), *Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution* (pp. 3–17). London: Palgrave Macmillan.

Bayly, C. (2004). *The Birth of the Modern World, 1780–1914*. Oxford: Blackwell.

Davis, M. (2002). *Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World*. London: Verso.

Dussel, E. (2001). *Towards An Unknown Marx: A Commentary on the Manuscripts of 1861–1863*. London: Routledge.

Grossman, H. (1992). *The Law of Accumulation and the Breakdown of the Capitalist System: Being also a Theory of Crises*. London: Pluto Press.

Huang, P.C. (1990). *The Peasant Family and Rural Development in the Yangzi Delta, 1350–1988*. Stanford: Stanford University Press.

Maddison, A. (2007). *Chinese Economic Performance in the Long Run: 960–2030 AD*. Paris: OECD.

Marx, K. (1935). *Capital: Critique of Political Economy. Vol. 1. Book I: The process of capital production*. [In Russian] Moscow: Partizdat. [= Маркс, 1935]

Marx, K. (1952). *Capital: Critique of Political Economy. Vol. 1. Book I: The process of capital production*. [In Russian] Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс, 1952]

Marx, K. (1955a). *Theses On Feuerbach*. [In Russian] In K. Marx, F. Engels, *Works*. 2-nd ed. Vol. 3 (pp. 1–3). Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс, 1955]

Marx, K., Engels, F. (1955b). Manifesto of the Communist Party [In Russian]. In K. Marx, F. Engels, *Works*. 2-nd ed. Vol. 4 (pp. 419–459). Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс, Енгельс 1955b]

Marx, K., Engels, F. (1956). Review: January-February 1850. In K. Marx, F. Engels, *Works*. 2-nd ed. Vol. 7 (pp. 224–237). [In Russian] Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс, Енгельс 1956]

Marx, K. (1957). The Future Results of British Rule in India. [In Russian] In K. Marx, F. Engels, *Works*. 2-nd ed. Vol. 9. Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс, 1957]

Marx, K. (1960). Capital: Critique of Political Economy. Vol. 1. Book 1: The process of capital production. [In Russian] In K. Marx, F. Engels, *Works*. 2-nd ed. Vol. 23. Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс, Енгельс 1960]

Marx, K. (1961). Capital: Critique of Political Economy. Vol. 3. Book 3: The process of capitalist production, taken as a whole. Part 1 (Ch. I – XXVIII). [In Russian] In K. Marx, F. Engels, *Works*. 2-nd ed. Vol. 25, Part 1. Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс, 1961]

Marx, K. (1962). Letter to Engels, October 8, 1858. [In Russian] In K. Marx, F. Engels, *Works*. 2-nd ed. Vol. 29 (pp. 294–296). Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс 1962]

Marx, K. (1964). Theories of Surplus Value. (IVth volume of “Capital”). Part 3 (Ch. XIX – XXIV). [In Russian] In K. Marx, F. Engels, *Works*. 2-nd ed. Vol. 26, Part 3. Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс 1964]

Marx, K. (1968). Economic Manuscripts of 1857–1859. (The Original Version of “Capital”). [In Russian] In K. Marx, F. Engels, *Works*. 2-nd ed. Vol. 46, Part 1. Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс 1968]

Marx, K. (1969). Economic Manuscripts of 1857–1859. (The Original Version of “Capital”). [In Russian] In K. Marx, F. Engels, *Works*. 2-nd ed. Vol. 46, Part 2. Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс 1969]

Marx, K., Engels, F. (1988). *German Ideology*. [In Russian] Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс, Енгельс 1988]

Pomeranz, K. (2001) *The Great Divergence: China Europe and the making of the modern world economy*. Princeton, Princeton University Press.

Prasannan, P. (1998). Rethinking Wages and Competitiveness in Eighteenth-Century Britain and South India. *Past & Present*, 158 (2), 79–109.

Roberts, M. (2016). *The Long Depression: Marxism and the Global Crisis of Capitalism*. London: Haymarket Books.

Valencia, A.S. (2017). *Sub-imperialism revisited: dependency theory in the thought of Ruy Mauro Marini*. Leiden: Brill Academic Publishers.

Van Der Pijl, K. (2006). *Global Rivalries: From the Cold War to Iraq*. London: Pluto Press.

Received 15.06.2019

АНДРІЙ МАЛЮК

Імперіалізм у Марксовій концепції глобалізації

У статті здійснюється реконструкція Марксової концепції місця і ролі капіталізму в становленні всесвітніх, глобальних відносин і взаємозв'язків, а також історичних меж створеної ним глобальності. Показано, що створена капіталізмом глобальність і глобальна експансія капіталу має імперіалістичний характер. Але при цьому капіталізм руйнує характерну для попередньої історії приватновласницьких відносин економічну роздробленість власності та засобів виробництва. Він об'єднує місцеві, національні та регіональні ринки у

світовий ринок, інтегрує виробничі сили всього людства через глобальні виробничі мережі та вартісні ланцюжки. Таким чином, капіталізм здійснює усуспільнення праці в небачених раніше масштабах. Усе це є передумовою переходу до безпосередньо суспільного виробництва, подолання відчуження і знищення класової нерівності. Історичне виправдання капіталізму Маркс бачить у тому, що він створює матеріальний базис нового суспільства. З одного боку, капіталізм розвиває світові відносини, ґрунтовані на взаємній залежності всього людства, а також засоби цих відносин. З іншого боку, він розвиває виробничі сили людини й забезпечує перетворення матеріального виробництва в панування над силами природи за допомогою науки. Перетворення історії на дійсно всесвітню історію — необхідна умова і передумова її перетворення з передісторії на справжню історію, яка збігається із переходом до комуністичного типу розвитку.

Ключові слова: Маркс, матеріалістичне розуміння історії, капіталізм, світова капіталістична система, імперіалізм, теорія всесвітньо-історичного процесу, соціальна теорія, глобалізація

АНДРЕЙ МАЛЮК

Империализм в Марксовой концепции глобализации

В статье осуществляется реконструкция Марксовой концепции места и роли капитализма в становлении всемирных, глобальных отношений и взаимосвязей, а также исторических пределов созданной им глобальности. Показано, что с точки зрения Маркса капиталистическая всемирность и глобальная экспансия капитала носит империалистический характер. Исходя из отмеченной Марксом специфики действия закона стоимости в его интернациональном применении, неэквивалентный обмен как основа империалистического господства может быть связан с безвозмездной передачей стоимости, созданной в периферийных странах капиталистической системы, ее индустриально развитым центрам. Это может происходить или посредством прямой эксплуатации туземной рабочей силы капиталом центров, или посредством механизма мирового рынка, на котором отсталые страны продают производимые ими товары ниже их стоимости развитым странам, продающим свои товары выше их стоимости, согласно среднему мировому уровню цен, либо посредством комбинации того и другого. При этом капитализм разрушает характерную для предшествующей истории частнособственнических отношений экономическую раздробленность собственности и средств производства. Он объединяет местные, национальные и региональные рынки в мировой рынок, интегрирует производительные силы всего человечества посредством глобальных производственных сетей и стоимостных цепочек. Таким образом, капитализм осуществляет обобществление труда в невиданных ранее масштабах. Все это является предпосылкой перехода к непосредственно общественному производству, преодоления отчуждения и уничтожения классового неравенства. Историческое оправдание капитализма Маркс видит в том, что он создает материальный базис нового мира. С одной стороны, капитализм развивает мировые отношения, основанные на взаимной зависимости всего человечества, а также средства этих отношений. С другой стороны, он развивает производительные силы человека и обеспечивает превращение материального производства в господство над силами природы при помощи науки. Превращение истории в действительно всемирную историю — необходимое условие и предпосылка ее превращения из предыстории в подлинную историю, совпадающую с переходом к коммунистическому типу развития.

Ключевые слова: Маркс, материалистическое понимание истории, капитализм, мировая капиталистическая система, империализм, теория всемирно-исторического процесса, социальная теория, глобализация

ANDRII MALIUK

Imperialism in the Marxian conception of globalisation

The paper aims to reconstruct the Marxian vision of the place and role of capitalism in shaping worldwide, global relationships and interconnections, as well as in setting the historical limits of globality. It is shown that both globality as a product of capitalism itself and the worldwide expansion of capital are imperialist by nature. With regard to Marx's viewpoint on how the law of value works on an international scale, non-equivalent exchange as a basis for imperialist domination can be attributed to the fact that the value created in peripheral countries of the global capitalist system is handed over to its industrially developed core — without receiving any value in return. This usually takes place in three ways. The first one involves direct exploitation of indigenous labour force by the capital of the core. The second one is related to the mechanism of the world market where backward countries sell the produced commodities at a price below their value to advanced countries which, in turn, sell their commodities at a price above their value (with respect to the average price for a particular commodity worldwide). The third way is a combination of both the above. Another aspect worth mentioning is that capitalism eliminates economic fragmentation of both the means of production and ownership, which prevailed at earlier stages of the evolution of private property. Furthermore, capitalism incorporates local, regional and national markets into a single global one, as well as concentrates productive forces of the entire humankind through global value chains and production networks. This entails socialisation of labour (which Marx referred to as 'Vergesellschaftung der Arbeit') on an unprecedented scale. This also enables the transition to social (in Marx's terms, 'gesellschaftliche') production, which serves to overcome alienation and eradicate poverty. In Marx's opinion, capitalism is historically justified because it creates the material basis for a new society. On the one hand, capitalism fosters new types of relations, which are global in character and based on interdependence among people; besides, it generates means for these relations. On the other hand, capitalism facilitates development of human productive forces and makes it possible, by means of science, to transform production of material goods into control of nature. Therefore, history turns into a truly global history, and this is a prerequisite for its transformation from prehistory into a real history. This process coincides with the transition to a communist economic system.

Keywords: Marx, materialist conception of history, capitalism, world capitalist system, imperialism, theory of a global historical process, social theory, globalisation